International
JOURNAL OF SOCIAL,
HUMANITIES AND ADMINISTRATIVE SCIENCES
Open Access Refereed E-Journal & Refereed & Indexed
e-ISSN: 2630-6417

RESEARCH ARTICLE
Basic Islamic Sciences

Arap Edebiyatı Tarihi Eserlerinin Değerlendirilmesi *

Evaluation of Historical Works of Arabic Literature

Hatice Arslan Sözüdoğru [1]

ÖZET

Son iki yüzyılda ortaya çıkan edebiyat tarihi kitapları münferit olarak incelenen alanların birleştirilerek bir kitaba dönüştürülmüş halidir. Edebiyat tarihi kitaplarının derlenmesi Doğu ve Batı'da aynı dönemlere denk gelmez. Batı, edebiyat tarihi ile ilgili ilk eserlerini 18. yüzyıl sonunda ortaya koymuşken, Doğu'nun 19. yüzyılda ortaya çıkardığı görülmüştür. Batı edebiyatına nispetle Doğu'da edebiyat tarihi kitapları daha geç yazılmıştır. Doğu edebiyatları içerisinde yer alan Arap edebiyatı 19. yüzyıl sonunda ürünlerini vermiştir. Bütün devirleri birlikte ele alan Arap edebiyatı tarihinin ilk ürünlerinin 19. yüzyılda Batılılar tarafından ortaya konduğu müşahede edilmiştir. Zira Arap edebiyatı tarihi yazımı geleneğinin ilk olarak Alman Müsteşrik Carl Brockelmann'nın *Geschichte der arabischen Litteratur* kitabı ile başladığı bilinmektedir. Araplar için örnek teşkil eden bu eseri Corcî Zeydân esas alarak *Târîhu âdâbi'l-luğati'l-'Arabiyye* isimli kitabını telif etmiştir. Bu eserlerden sonra günümüze kadar pek çok Arap edebiyatı tarihi kaleme alınmıştır. Arap edebiyatının çeşitli devirlerini konu edinen Arap edebiyatı tarihi kitapları her dönemin edip ve şairleri, eser ve edebî türleri hakkında bilgi içerdiğinden araştırmacıların başucu eseri haline gelmiştir. Genellikle cahiliye döneminden başlayıp modern döneme kadar edebî devirleri ele alan bu eserlerin belirli bir ölçüt dâhilinde yazılmış olmaları beklenmektedir. Ne var ki yapılan incelemelerde mevcut birçok eserde yapılan taksimatın, edip ve şairlere ayrılan bölümlerin ve ele alınış biçimlerinin birbirine benzediği görülmüştür. Bu çalışmada ilk yazılan Arap edebiyatı tarihi kitaplarıyla günümüze kadar yazılanlar arasındaki farklar ile birbirinden etkilenip etkilenmedikleri incelenip, içerikleri hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmada belli başlı sekiz Arap edebiyatı tarihi kitabı ele alınmış, elde edilen veriler ortaya konulup, yazarları hakkında kısaca bilgi verildikten sonra eserlerin değerlendirilmesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Edebiyat Tarihi, Arap Edebiyatı Tarihi, Arap Edebiyatı Tarihi Devirleri.

ABSTRACT

Literary history books, which are an indicator of literary heritage, presents literary works and personalities in a chronological and systematic way. This genre, which emerged in the last two centuries, is a form of a book by combining the previously examined areas within the framework. The emergence of literary history books does not occur at the same time in East and West. While the West published its first works on the history of literature at the end of the 18th century, it can be seen that the East unveiled them at the end of the 19th century. It can be said that literary history books were written later in the east compared to western literature. İt is seen that it gave its first works in the 19th century, and the first works were put forward by the westerners. It is known that the tradition of Arabic literature history book first started with the German Orientalist Carl Brockelmann's *Geschichte der arabischen Litteratur* book. Based on this work, which sets an example for Arabs, Corcî Zeydân wrote the book *Târîhu âdâbi'l-luğati'l-Arabiyye*. All of these will be examined more closely, the differences between the first book on the history of Arabic literature and the ones written up to the present day and whether they are affected by each other, as well as its usability, reliability, and being a source will be examined and information will be given about its content. In this study, the main Arabic literature history books will be discussed.

Keywords: History Of Arabic Literature, Literary History, Arabic Literature Historical Periods.

How to Cite This Article
Arslan Sözüdoğru, H. (2024). "Arap Edebiyatı Tarihi Eserlerinin Değerlendirilmesi", Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences, 10(72):19-31. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.10582068

Arrival: 23 October 2023
Published: 31 January 2024

International Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

This journal is an open access, peer-reviewed international journal.

GİRİŞ

Edebî mirasın bir göstergesi olarak kabul edilen edebiyat tarihi kitapları, edebî eserleri ve şahsiyetleri kronolojik ve sistematik bir düzlemde serdetmektedir (O. Okay, 1994: 10/403). Edebiyat tarihi yazımının başlangıcı kesin olarak tespit edilemese de (H. el-Hâfî, 2023: 490) son iki yüzyılda ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Daha önce münferit olarak incelenen alanların birleştirilerek bir kitaba dönüştürülmüş haliyle edebiyat tarihi kitapları oluşmuştur. Edebiyat tarihi kitaplarının kapsamı, dağınık olan edebi mirası bir araya toplama olarak görülmektedir. Ancak bazı yazarlar tarafından klasik eserlerin metottan yoksun olduğu gerekçesiyle edebiyat tarihi yazımına dâhil edilmemesi önemli bir unsurdur. Edebiyat tarihi kitaplarının derlenmesinin Doğu ve Batı'da aynı dönemlere denk gelmediği, Batı'da ilk eserlerin 18. yüzyıl sonunda, Doğu'da ise 19. yüzyılın sonunda ortaya çıktığı bilinmektedir. Doğu edebiyatları içerisinde yer alan Arap edebiyatına bakıldığında, kavram olarak edebiyat tarihinin ortaya çıkışı hakkında farklı görüşlerin bulunmasıyla birlikte (H. el-Hâfî, 2023: 489), Arap edebiyatı tarihi için ilk ürünün 19. yüzyılda Alman Müsteşrik Carl Brockelmann'ın (ö. 1956) *Geschichte der arabischen Litteratur* (GAL) kitabıyla ortaya konduğu kabul edilmiştir. Bununla birlikte Corci Zeydân (ö. 1914) "*Her ne kadar Arapların edebiyat tarihi alanında bir şey yazmadıkları yaygın bir görüş olsa da biyografi alanında diğer milletleri geçmişlerdir*" diye yazıp,

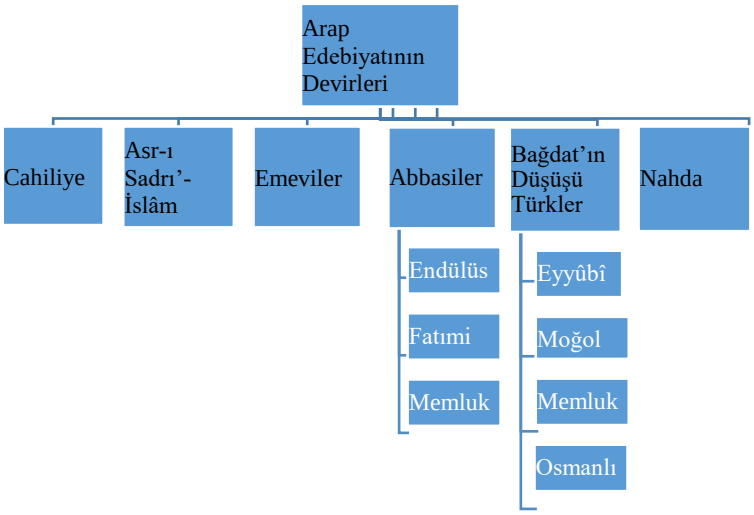
* Bu makale 05-07 Mayıs 2023 tarihinde Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi tarafından İstanbul'da gerçekleşen "II. Uluslararası Arap Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Kongresi"'nde sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve yeniden düzenlenmiş halidir.

[1] Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati ABD, İstanbul, Türkiye. ROR ID: https://ror.org/03a5qrr21

bu görüşünü desteklemek için de İbn Nedim'in *Fihrist*, Taşköprizâde'nin *Miftâhu's-se'âde ve misbâhu's-siyâde fî mevzu'âti'l-'ulûm*, Katib Çelebi'nin *Keşfü'ẓ-ẓunûn ʿan esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* kitaplarını örnek vermiştir (C. Zeydân, 2013: 1/13-14). Zira, Arap edebiyatı tarihi kitapları da bu birikimin bir derlenmesidir.

Bahse konu türün ortaya çıktığı dönemin Araplar tarafından *nahda,* yani uyanış olarak kabul edilen, 1798 yılında Fransa'nın Mısırı istilasından günümüze kadar süren yeni devir olduğunu belirtmek gerekir. (N. Çetin, 1991: 3/306). Araplar için örnek teşkil eden *GAL*'in metodu Corcî Zeydân ve onu takip eden yazarlar tarafından esas alınmıştır. Bu eserin kabul görmesine ve Araplar için örnek teşkil etmesineneden olarak el-Hâfî'nin şu sözleri zikredilebilir: "Brockelmann'ın eserinde benimsediği asırlara göre edebiyatı dönemlendirme yöntemi, Arap edebiyatının dönemlendirilmesi ve öğretilmesinde en kolay yöntemlerden biri olunca eser dikkatleri üzerine çeker" (H. el-Hâfî, 2023: 506). Bununla birlikte Brockelmann'ın ortaya koyduğu metodu esas almayan iki yazarın da olduğu görülmüştür. Bunun nedenlerini eserlerinde belirten söz konusu müellifler, kendi yöntemlerini oluşturarak aşağıda verilen eserlerini telif etmişlerdir.

Nihat Çetin'e göre, "*Birbirinden çok uzak ve geniş bölgelere yayılmış olan Arapların zamana ve çevreye göre değişen şartlar altında verdiği çok sayıda edebî mahsullerin tasnifini kolaylaştırmak için farklı görüşlere sahip olanlar tarafından birtakım devreler kabul edilmiştir* (N. Çetin, 1991: 3/286)." Çetin'in belirttiği gibi bu devrelerin farklı görüşteki yazarların Arap edebiyatı tarihi kitaplarında: Câhiliye devri (bazı eserlerde İslam'dan önceki Arap edebiyatı olarak da yer almakta); Sadr-ı İslam devri (bazı eserlerde İslam edebiyatı ve dört halife dönemi edebiyatı olarak geçmekte); Emevîler devri (bazı eserlerde İslam devri içerisinde ele alınmakta); Abbâsîler devri; Türk devri ve Nahda devri olarak taksim edildiği görülmüştür. Bazı Arap edebiyatı tarihi kitaplarında ise Abbâsî ve Türk devrinin iki ve daha fazla devirlere ayrılmasıyla bu taksimat sayısı artmıştır. Özellikle Türk devri, Memlük, Moğol, Osmanlı dönemi ile birlikte ya da ayrı ayrı verilmiştir. Ancak temelde aşağıda verilen devirler esas alınmıştır.

Şekil 1: Arap Edebiyatı Tarihi Devirleri
Kaynak: Yazar tarafından üretilmiştir.

Arap edebiyatı alanında çeşitli eserler yazılmış, ancak bunlardan bir kısmı özellikle ilk dönem edebiyatıyla sınırlı tutulmuştur. Câhiliye devri olarak bildiğimiz bu devirle ilgili batıda daha çok şiir eksenli kitaplar yazılmış, kimi zaman da yazılan bu kitapların Abbâsî devrini de içine alacak şekilde dört devri işlediği görülmüştür. Bunlar dışında her devir için yazılan ayrı kitaplar olduğu belirtilmelidir. Çalışmaya konu olan Arap edebiyatı tarihi eserlerinin de son dönemde çoğaldığı muhakkaktır. Ancak Kenan Demirayak'ın *Arap-İslam Edebiyatı Literatür* kitabında dönemlere göre ayrıntılı olarak listelediği bazı Arap edebiyatı tarihi kitaplarını burada tekrar yazma gereği duyulmamıştır (K. Demirayak, 2016: 168-198).

Bu çalışmanın kapsamında ilk yazılan Arap edebiyatı tarihi kitabıyla birlikte kronolojik bir sırayla, Arap dünyası tarafından kabul gören, lise ve üniversitelerde ders kitabı olarak okutulan belli başlı Arap edebiyatı tarihi kitaplarından 1951'lere kadar yazılmış olan sekizi ele alınmaktadır (Bk. Tablo). Yazarların kısaca hayatları ve konumuzla ilgili eserleri üzerinde durulacaktır. Yazarlara geçmeden önce bu alanda Türkçe yazılmış olan akademik çalışmalardan bazılarını burada vermenin doğru olacaktır. Burada sadece Arap edebiyatı tarihi kitaplarını inceleyen çalışmalar konu edilmiştir. Bunlar Adnan Yamaç'ın, "Ahmed Hasan ez-Zeyyât ve Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî Adlı Eseri Örneğinde Arap Edebiyatı Yazıcılığı" (A. Yamaç, 2022: 3-35); Erol Ayyıldız'ın, "Mustafa Sadık er-Rafiî'nin Arap Edebiyatı Tarihi Adlı Eserinin Tetkiki" (E. Ayyıldız, 1991: 131-139); Mehmet Kanar'ın, "Geschichte der Arabischen Litteratur"(M. Kanar, 1996: 14/35-37); Semavi Eyice'nin, "Huart Clément İmbault" (S. Eyice, 1998: 18/262-264); Şükran Fazlıoğlu'nun, "Târîhu Âdâbi'l-Lugati'l-Arabiyye"'sidir (Ş. Fazlıoğlu, 2011: 40/87).

İlk olarak üzerinde durulacak olan eser kendisinden sonra Arap edebiyatı tarihi yazıcılığı için örnek kabul edilen Carl Brockelmann'ın *Geschichte der arabischen Litteratur* (Arap edebiyatı tarihi) kitabıdır.

Tablo 1: Arap Edebiyatı Tarihi Yazarları ve Eserleri

Yazar	Eser	Yayın Yılı
Carl Brockelmann (1868-1956)	*Geschichte der arabischen Litteratur*	Birinci Cilt: 1892 İkinci Cilt: 1902
Muhammed Diyâb (1853-1921)	*Târîhu âdâbi'l-luğati'l-Arabiyye*	Birinci Cilt: 1899 İkinci Cilt: 1900
Clément Huart (1854-1926)	*Littérature arabe*	1902
Corci Zeydân (1861-1914)	*Târîhu âdâbi'l-luğati'l-Arabiyye*	1911
Mustafa Sâdık er-Râfiî (1881-1937)	*Târîḫu âdâbi'l-ʿArab*	Birinci Cilt:1911 İkinci Cilt: 1914 Üçüncü Cilt: 1941
Ahmed Hasan ez-Zeyyât (1885-1968)	*Târîḫu'l-edebi'l-ʿArabî*	1916
Komisyon	*el-Mufassal fî Târîhi'l-Edebi'l-Arabî*	1936
Hannâ el-Fâhûrî (1916-2011)	*Târîhu'l-edebi'l-ʿArabî*	1951

Kaynak: Yazar tarafından üretilmiştir.

ARAP EDEBİYATI TARİHİ YAZARLARI VE ESERLERİ

Carl Brockelmann (1868-1956) Geschichte der arabischen Litteratur

İslamî ilimler alanda en çok kullanılan kaynak eserlerden biri olan *Geschichte der arabischen Litteratur*'un müellifi Alman Carl Brockelmann 1868 yılında Hamburg'un Rostock şehrinde doğdu. İbrânî, Arâmî, Süryânî dillerini lisedeyken öğrenen Brockelmann, 1886 yılında üniversitede şarkiyat eğitimine başladı ve bu eğitimin yanı sıra Yunanca, Latince, Arapça, Habeşçe, Sanskritçe, Ermenice, Farsça, Türkçe gibi doğu dillerini öğrendi. Taberî'nin (ö. 310/923) *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* ile İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil fi't-târîh* eserlerini karşılaştırdığı doktora tezini Alman oryantalist Theodor Nöldeke'nin (ö. 1930) danışmanlığında tamamladı. 1895 yılında yazma eserler incelemek üzere İstanbul'a gitti. Bir süre sonra Almanya'ya geri döndü ve farklı üniversitelerde görev aldı. Ordinaryüs Prof. Brockelmann son görev yeri olan Halle'de 1956 yılında vefat etti (N. Yüce, 1992: 6/335-336; N. Karabela, 2009: 19-21).

Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur*'un birinci cildinin önsözünde kitabın yazılış hikâyesini anlatırken, bu eserini İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *'Uyûnü'l-ahbârı'*nın basılabilmesi için zorunlu olarak yazdığını ifade eder. Zira İstanbul'da üzerinde çalıştığı *'Uyûnü'l-ahbâr'*ı yayınlamak ister, ancak yayınevi çok satılmaz deyip yayınlamak için ondan daha fazla satış yapacak bir kitap yazmasını ister. Bunun üzerine *GAL*'i yazar ve birinci cildin baskısı Almanya'nın Weimer şehrinde Emil Felber tarafından 1898 yılında gerçekleştirilir (C. Brockelmann, 1898; M. Kanar: 35-37). İkinci cildi ise aynı yayıncı tarafından Berlin'de 1902 yılında yayınlanır. Eserinin önsözünde, aslında on sene önce Arap edebiyatı tarihi yazmayı planladığını ve onu güzel bir üslupla yazmayı arzuladığını ifade eden müellifin (Brockelmann, 1898: 1/III) bu arzusunu yerine getiremediği görülmektedir. Zira 1896 yılında yazmaya başladığı *GAL*'in ilk cildini iki sene gibi kısa bir sürede tamamlayıp 1898 yılında yayınlamıştır.

Yazar eserin önsözünün devamında Arap edebiyatının dış hatlarıyla tarihini ortaya koymaya çalıştığını, günümüz araştırma düzeyinin sınırlı kaldığını, eski edebiyatın en önemli eserlerini ortaya koymanın en az yüz yıllık zorlu bir dilbilimsel çalışma gerektirdiğini, fakat kendisini daha çok mevcut olan literatürle sınırladığını ifade eder (Brockelmann, 1898: 1/III). "Şayet bibliyografik ve tanınmış eserlerde, kaybolmuş eserler hakkında bulunan alıntılarla/bilgilerle bunu yapmak isteseydim, bu kitabın hacmini kolaylıkla ikiye katlayabilirdim. Aynı şekilde bana el yazmaları ve şarkiyat eserleri açısından zengin bir kütüphanede çalışma imkânı sunulsaydı, şüphesiz bazı şeyleri daha ayrıntılı ele alabilirdim (Brockelmann, 1898: 1/III)", demek suretiyle imkânlarının da sınırlı olduğunu ve yetersiz bir ortamda bu eseri yazmak durumunda kaldığını belirtmiştir.

Eser temelde iki ciltten oluşmaktadır. Bu iki ciltteki eksikliklerin tamamlanması için müellif Supplementband (1937-1938) adı altında üç cilt zeyl ile eserine ilavelerde bulunmuştur. Müellif eserin yazılış sebebini, kaynaklarını ve kütüphane kataloglarını vermektedir. Üç zeylin yayınlanmasından sonra müellif 1943'de birinci cildi, 1949'da ikinci cildi, zeylin içeriğine uygun olacak şekilde düzenleyip Hollanda'nın Leiden şehrinde yeniden yayınlamıştır.

Supplementband'ların 1. ve 2. cildinde kitabın asıl iki cildinde mevcut olan ülke ve bölgelerle ilgili aynı sıralama söz konusudur. 3. cildinde modern Arap edebiyatının belli başlı türlerinden şiir, roman, hikâye ve drama ele alınmaktadır. Dil, tarih ve siyaset türü eserler Mısır, Bilâd-i Şam, Irak, Arabistan ve Mağrib gibi bölge ve ülkeler için ayrı olarak verilmektedir. Ayrıca kişi ve kitap isimleri indeksi, Avrupalı şarkiyatçı ve yayımcıların indeksi, bütün ciltleri içeren fihrist ile tashihlerin de yer aldığı bir bölüm bulunmaktadır (Kanar: 36).

Eser yakından incelendiğinde, müellifin taksimatı ve her bölüme ayırdığı sayfa miktarındaki tutarsızlığı göze çarpmaktadır. Zira bazı devirlere fazla yer ayırırken bazılarına çok kısa yer verdiği gözden kaçmamaktadır. Bunlardan, özellikle kendi yaşadığı dönem olan *nahda* devrine en az yeri ayırmış olması da şaşırtıcıdır. "Napolyon'un Mısır Seferinden Günümüze Kadar" diye başlıklandırdığı *nahda* devrine 40 sayfa ayıran müellif gerekçe olarak ikinci cildin Önsöz'ünde şu sözleri yazmıştır: "19. yüzyılı ele alan son bölümü Kahire'de yazmam mümkün olsaydı, içeriğini daha zengin işleyebilirdim, ancak Şarkiyat bölümü kütüphanesi bana bunun için gerekli yardımı sunamadı. Bu nedenle işin uzmanları bazı eksiklikleri tamamlama gereği duyacaklardır (Brockelmann, 1902: 2/III)." Müellifin vefatından sonra bu alanın uzmanlarının başında Fuat Sezgin'in (ö. 2018) gelmekte olduğunu yıllar sonra görmekteyiz. Zira bu kitabın eksikliklerinin tamamlanması için bir ekiple çalışırken münferit olarak kendi *Geschichte der arabischen Schrifttum* kitabını oluşturur (İ. Barca, 2019: 150). Hacimli ve zengin bir içeriğe sahip bu eser İslam literatür mirasının günümüze intikalini gerçekleştirmiştir.

Eserinin İçeriği:

1. Cilt:

1. Bölüm: Arapların Ulusal Edebiyatı

1. "Başlangıçtan Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Bi'setine Kadar" başlığı altında Cahiliye; Arap dili; Şiirin başlangıcı; Eski Arap şiirinin karakteristik özellikleri; Eski Arap şiirinin rivayeti meselesi; Eski Arap şiirinin kaynakları; Altı şair; Cahiliye şairleri; İslam Öncesi Yahudi ve Hristiyan şairler; Arap nesrinin başlangıcını ele almıştır.

2. "Hz. Muhammed ve onun Dönemi" başlığı altında Peygamber Muhammed (s.a.v.); Kur'an; Muhadramun şairleri; İkinci kuşak şairler yer almıştır.

3. "Emeviler devri" başlığı altında, Emevi devri genel özellikleri; Şairleri; İkinci dereceden şairler; Emeviler devrinde nesir literatürü işlenmiştir. Birinci bölüme toplamda 60 sayfa ayrılmıştır.

2. Bölüm: Arap Dilinde İslam Literatürü

1. "750-1000 Yılına Kadar Klasik Dönem" başlığı altında Birinci Abbâsî devri ele alınmıştır. Şiir; Farklı bölgelerin şairleri; Nesir, Dil mektepleri; Tarih yazıcılığı; Fıkıh; Hadis; Kur'an ilimleri; Akaid; Tasavvuf; Tercüme; Felsefe; Matematik; Astronomi-Astroloji; Coğrafya; Tıp; Fen bilimleri; Ansiklopedi başlıkları yer almıştır.

2. "İslam literatürünün klasik sonrası dönemi 1010-1258" başlığı altında (Moğol istilasına kadar) Şiir; Farklı bölgelerin şairleri; Nesir; Filoloji; Tarih yazıcılığı; Nesir literatürü; Hadis; Fıkıh; Kur'an ilimleri; Akaid; Tasavvuf; Felsefe ve Politika; Matematik; Astronomi; Coğrafya ve Seyahatname; Tıp; Fen bilimleri; Gizli ilimler; Ansiklopedi ve Tarih ilimlerini temsilcileriyle ele almıştır. İkinci bölüme yaklaşık 420 sayfa ayrılmıştır.

2. Cilt:

3. Bölüm: İslam Edebiyatının Çöküşü

1. "Moğol egemenliğinden Mısır'ın Sultan Selim tarafından 1517'de alınmasına kadar" başlığı altında Mısır- Suriye, Irak, el-Cezîre, Kuzey Arabistan, Güney Arabistan, İran-Turan, Hindistan, Anadolu, Kuzey Afrika ve İspanya'da telif edilen eserler temsilcileriyle ele alınmıştır.

2. "Sultan Selim tarafından 1517 yılında Mısır'ın alınmasından Napolyon'un 1798'de Mısır seferine kadar" başlığı altında Mısır Suriye, el-Cezire, Irak, Bahreyn, Kuzey Arabistan, Güney Arabistan, Uman, Doğu Afrika, İran- Turan, Hindistan, Malezya, Rumeli, Anadolu, Mağrib ve Sudan'da telif edilen eserler temsilcileriyle ele alınmıştır.

3. "Napolyon'un Mısır seferinden günümüze kadar" başlığı altında Mısır, Suriye, Mezopotamya- Irak, Mekke, Güney Arabistan, Uman, İran, Afganistan, Hindistan, İstanbul, Rusya, Mağrib ve Sudan'da telif edilen eserlere yer verilmiştir. Bölümleri ülkelere ayırıp her ilim dalındaki gelişmeleri zikretmiştir. Müellif bu bölüme yaklaşık 500 sayfa ayırmıştır.

Yukardaki sıralama birinci baskıya göre düzenlenmiştir. Eserin 1909'da yayınlanan ikinci baskısında müellif alt başlıkları değiştirmiş ve bazı düzeltmelere gitmiştir (Brockelmann, 1909).

Muhammed Diyâb (1853-1921) Târîhu âdâbi'l-luğati'l-Arabiyye

Muhammed Diyâb 1269/1853 yılında Mısır'ın Menûf şehrinde doğdu. Ezher ve Dârululûm'daki eğitimini 1293/1876 yılında tamamladı. Aynı yıl tedris ve telif faaliyetlerinde bulundu. İlmî ve edebî çalışmaları Ravdâtü'l-medâris dergisinde yayınlandı. İlmî birikimini pek çok eser yazarak ortaya koydu. 1303/1886 yılında Hidiv Tevfik Paşa tarafından yaptığı çalışmalarına mükâfat olarak kendisine dördüncü rütbe nişanı tevcih edildi. 1311/1893 yılında Maarif Bakanlığı'nda Arap Dili İkinci Müfettişi oldu. 1314/1896 yılında Hidiv Abbas Paşa üçüncü rütbe nişanı

tevcihi ile Muhammed Diyâb'ı taltif etti. Geride farklı ilim dallarında 36 eser bırakarak 12 Ocak 1921'de Kahire'de vefat etti (M. Diyâb, 1900: 2/240).

Muhammed Diyâb *Târîhu âdâbi'l-luğati'l-Arabiyye* eserinin sonunda tamamlama tarihi olarak 19 Şevval 1314 / 23 Mart 1897 yılını vermişse de (Diyâb, Önsöz) eser 1317/1899 yılında basılmıştır. Kitabın Önsöz'ünde Diyâb, Almanca bilen bir arkadaşının kendisine: "Alman oryantalistlerin Arap dili edebiyatı tarihi ile ilgilendiklerini ve kendi dilleriyle hacimli matbu olan bir kitap yazdıklarını, böyle bir eserin Arapça yazılmasını arzuladığını", söylediğini ve bunun üzerine kendisinin de yüzlerce eserden dağınık olanı bir araya toplayarak bu eseri yazdığını ifade etmiştir (Diyâb, Önsöz). Bu eserin, türünün ilklerinden olduğu ve ikinci baskısı yapıldığı halde revaç bulmadığı kaydedilmiştir (el-Hâfî, 2023: 501-502).

Müellifin eserini tamamlamasından sonra 18 Zilhicce 1314 / 20 Mayıs 1897'de dönemin Maarif Bakanlığı Arap Dili Birinci Müfettişi Hamza Fethullah, kitabı maarif vekili Yakub Artîn Paşa'ya bir yazıyla takdim edip, ilim ve ehline yardım olarak kitabın bütün nüshalarının alınmasını teklif etmiştir. Bu yazı da divan defterlerinde levazım kalemi kısmına 24 Mayıs 1897 tarihinde kaydedilmiş ve kitabın mukaddimesinden sonra ilk sayfasında neşredilmiştir (Diyâb, 1/1). Bu yazıdan iki yıl sonra birinci cildin Mısır'da Cerîdetü'l-İslam Matbaasında 1317/1899'da, ikinci cildin ise 1318/1900'de Mısır'da et-Terakkî Matbaasında basıldığı kaydedilmiştir. İkinci cildin isminde *Târîhu âdâbi'l-luğati'l-Arabiyye* yerine *Târîhu edebi'l-luğati'l-Arabiyye* yazılı olduğu görülmektedir (Diyâb, 2. Cilt). Ancak bu farklı isimlendirme ile ilgili bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Eserinin İçeriği:

Eser iki ciltten oluşmuş, her bir cilt 4 bölüme, bölümler de fasıllara ayrılmıştır. Muhammed Diyâb ele aldığı konuyu işlerken, kendi dönemine kadar konuyla ilgili telif edilmiş, değerli gördüğü eserleri yazıp alanla ilgili kendi eserini ilave etmiştir. Ancak eserini yazarken devirlere ayırmamış, ülkeleri esas almamıştır. Bu yönüyle başta Brockelmann'ın *GAL* eserinden ve diğer Arap edebiyatı tarihi eserlerinden ayrılmıştır.

Eserin birinci cildine dilin doğuşuyla başlayıp, Kur'an, hadis, istişhad, lügat; yazı tarihi, şiir, aruz ve kafiye; ikinci cildi ise sarf, nahiv, iştikak, belâgat, muhâdarât türü kitaplar ile inşa sanatı kitaplarıyla tamamlamıştır. Bu başlıkları genelde günümüze kadar incelemiştir.

1. Cilt:

1. Bölüm: Dilin Tarihi Hususu.

1. Fasıl: Dilin tarifi ve doğuşu; 2. Fasıl: Arap dili tarihi, kabilelerdeki farklı telaffuzlar, harf farklılıkları; 3. Fasıl: Arapların diliyle ilk kitap: Kur'an; Kur'an'da hikemiyât ve edebiyat; Surelerden örnekler; 4. Fasıl: Sünnet ve nebevi hadisler hususunda; 5. Fasıl: Edebi ilimlerde Kur'an ve hadisle istişhadın cevazı; 6. Fasıl: Sözlüklerden meşhur olan birkaçı. el-Halil'in *Kitâbü'l-'Ayn*'ı ile başlamış ve kendi yazdığı, *Kalâidu'z-zeheb fî fasihi lügati'l-'Arab* (Diyâb, 1/56) ile bitirmiştir. Bu bölüme toplam 54 sayfa ayırmıştır.

2. Bölüm: Yazı Tarihi ya da Hat.

1. Fasıl: Kitâbetin tanımı; 2. Fasıl: Arapça yazı tarihi; 3. Fasıl: Harfler ve noktalama işaretleri. Burada yabancıların da Arap isimlerini tahrif ederek okuduklarını ifade etmekte olup buna İbn Sînâ ve İbn Rüşd'ün isimlerini örnek vermektedir; 4. Fasıl: Hat ilmi. Bu bölüme toplam 14 sayfa ayırmıştır.

3. Bölüm: Şiir Tarihi.

1. Fasıl: Şiirin tanımı, sanatları ve öğretme yöntemi. Câhiliye şiiri, şairleri ve şiir türleri; 2. Fasıl: Şiir tarihini Ad ve Semûd kavminden itibaren Hîre krallarını, İslam'dan 100 sene öncesine kadar (Bu evre, 1. Câhiliye dönemine denk düşmektedir). Panayırlardan, irticalî şiirden ve İslam'ın şiir üzerindeki etkisinden bahsetmiştir. Muhadram şairlerinden Hutay'e ve İslam şairi el-Ahtal'dan örnek vermiş; Câhiliye devrinden itibaren şiir türlerini açıklamış, Muhadramun ve İslamî dönem şairleriyle devam edip örnekler vermiştir. Burada diğer edebiyat kitaplarında olduğu gibi, dönemlere ayırarak başlık vermemiştir. 3. Fasıl: Şiir. 4. Fasıl: Şiir divanları. Müellif bu bölüme 84 sayfa ayırmıştır.

4. Bölüm: Aruz ve Kafiye Tarihi.

Müellif bu bölüme 42 sayfa ayırmıştır.

2. Cilt:

5. Bölüm: Nahiv, Sarf ve İştikak Tarihi.

1.Fasıl: Nahiv, sarf ve iştikakın tanımı; 2.Fasıl: Genel hatlarıyla nahiv tarihi. Hz. Ali ile Ebü'l-Esved arasında geçen nahivle ilgili konuşmayla başlamıştır. Basra nahiv âlimlerinden Anbese, Meymûn, Abdullah b. İshâk el-Hadramî, Mâzinî, İsâ b. Ömer es-Sekâfi, Yûnus b. Habîb, el-Ahfeş, Halîl b. Ahmed ile başlayıp, Kûfe nahiv âlimleri ve edipleriyle, Bağdat'ın meşhur ediplerini zikredip günümüze kadar Ezher'de nahiv çalışmaları ile bu bölümü tamamlamıştır. Bu bölüme toplam 42 sayfa ayırmıştır.

6. Bölüm: Belâgat İlimleri.

Meânî, Beyân ve Bedî' ilimlerini ele almaktadır. Müellif bu bölüme toplam 8 sayfa ayırmıştır.

7. Bölüm: Muhâdarât Türü Kitapların Tarihi.

İbn Mukaffâ'nın *Kelile ve Dimne'si,* İbn Abdürabbih'in *el-ʿİḳdü'l-ferîd* gibi eserlerini esas almıştır. Müellif bu bölüme toplam 5 sayfa ayırmıştır.

8. Bölüm: İnşâ Tarihi ve Sanatı.

1. Fasıl: İnşâ'nın tanımı, öğretimi, çeşitleri ve Bedî' sanatlarının kullanımı hakkındadır. 2. Fasıl: İnşa tarihi, yazı sanatında üslup, yazıda takip edilen sıralama hususundadır. 3. Fasıl: Kâtiplerin yazılarından 77 kısa nesir örneği olarak mektuba, etkileyici hikmetli sözlere ve hadîs-i şerîflere yer verilmiştir. 4. Fasıl: İnşâ sanatı alanında meşhur kitaplar ile ilgilidir. Bu bölüm kitabın en hacimli bölümü olup toplam 180 sayfa ayrılmıştır.

Clément Huart (1854-1926) Littérature arabe

1854'de Paris'te doğdu, eğitiminden sonra 1875'te staj için Şam'a gönderilip, sonrasında İstanbul Fransız elçiliğine tercüman olarak tayin edildi. Yirmi yılını İstanbul'da geçiren yazar, orada Arapça, Farsça ve Türkçe öğrendi. 1898 yılında Paris'e geri dönen Huart Fars dili profesörü oldu. Dışişleri Bakanlığı'nda tercümanlık ve sekreterlik görevinde bulundu ve başkonsolos olarak emekli oldu. Huart 30 Aralık 1926 yılında Paris'te vefat etti (S. Eyice, 18/262-263).

Huart Arap edebiyatı tarihi ile ilgili 1902 yılında Paris'te *Littérature arabe* kitabını telif etti. Bu eserin elimizde Fransızca aslından Cemal Sezgin tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiş ve 1971 yılında Ankara'da basılmış olan nüshası mevcuttur. 1944'te Türkçe'ye tercüme edildiği ve bu tercümenin Agâh Sırrı Levend tarafından yazılan Önsöz'ünde hatalı bir tasnif olduğu ve pek çok eksiği bulunduğu ifade edilmiştir (C. Huart, 1971). Eseri inceme esnasında, özellikle bazı başlıkların Türkçeye aktarılmasında ciddi anlam farklılığı olduğu ve tercümenin İslam literatürü esas alınmadan yapıldığı fark edilmiştir.

Verilen başlıklar Fransızca aslından değil Türkçe çevirisinden alınmış olup tarafımızdan tercüme edilmemiştir.

Eserinin İçeriği:

Müellifin yaptığı taksimat *GAL* ile temelde aynıdır. Câhiliye, İslam, Emevî, Abbâsî (Abbâsîleri dört bölümde incelemiştir), Bağdat'ın alınışı, yani Moğollar'ın istilası sonrası devir, diğer yazarlarda "nahda" olarak geçen devri 19. yüzyıl olarak taksim etmiştir. Bazı devirleri birleştirerek ele almıştır. Son olarak da eserinde 19. yüzyıl boyunca özelde Mısır'da genelde dünyanın muhtelif ülkelerinde Arapça yayınlanan gazeteler hakkında bilgi vermiştir. Osmanlı topraklarında Türkçe yayınlanan gazetelere de temas edip bazı gazetelerin Arapça-Türkçe, Osmanlı devletine bağlı Arapça konuşulan eyaletlerde sadece Arapça yayınlandığının altını çizmiştir. İncelenen diğer eserlerde süreli yayınlara geniş bir bölüm ayrılmadığı, sadece bu eserde ayrı bir bölüm altında kaydedildiği görülmüştür.

1. Bölüm: İklim ve Irk-Şiirin başlangıcı ve İlkel Biçimleri. (9 sayfa ayrılmış)

2. Bölüm: İslamlıktan Önceki Şiir. (Bu bölüme 23 sayfa ayrılmış)

3. Bölüm: Kur'an. (Bu bölüme 15 sayfa ayrılmış)

4. Bölüm: Emevîler. (Bu bölüme 15 sayfa ayrılmış)

5. Bölüm: Abbâsîler. (Bu bölüme 100 sayfa ayrılmış)

6. Bölüm: Abbâsîler. Tarih – Anlatılar. (Bu bölüme 42 sayfa ayrılmış)

7. Bölüm: Abbâsîler: Peygamberin Hadisleri Hukuk. (Bu bölüme 55 sayfa ayrılmış)

8. Bölüm: Abbâsîler – Bilimler. (Bu bölüme 38 sayfa ayrılmış)

9. Bölüm: Bağdat'ın Alınışından XVIII. Yüzyıl Sonuna Kadarki Edebiyat. (Bu bölüme 71 sayfa ayrılmış)

10. Bölüm: XIX. Yüzyıl. (Bu bölüme 31 sayfa ayrılmış)

11. Bölüm: Dönemli Basın. (Bu bölüme 9 sayfa ayrılmış)

Corcî Zeydân (1861-1914) Târîhu âdâbi'l-luğati'l-'Arabiyye

1861 yılında Beyrut'ta doğan müellif, çeşitli okullarda aldığı ilkokul eğitiminin ardından babasının yanında çalıştı, akabinde okula devam etti. Eczacı diploması aldı, sonrasında tıp fakültesine girmesine rağmen maddî imkânsızlıklar nedeniyle okulu bırakıp, tarih ve edebiyata yöneldi. Birçok dil öğrenen Zeydân'ın bu birikimi gazetede ve daha sonra yayınlayacağı eserlerde gün yüzüne çıktı. Seyahatleri ve misyonerlik okulları gibi çeşitli vesilelerle oryantalistlerle temas eden yazar, onların metodunu eserlerinde tatbik etti. Uzun yıllar çalıştığı Kahire Üniversitesi'ndeki son görevinden alındıktan sonra 1914'de Kahire'de vefat etti.

Eserinin İçeriği:

Zeydân 1899 yılında Kahire'de telif ettiği ve 1911'de basılan *Târîhu âdâbi'l-luğati'l-'Arabiyye* kitabının yazılış sebebini maddeler halinde yazmıştır (Zeydan, 1/14-15). Ancak eserini tamamlamadan önce İnhitât yani çöküş dönemi diye isimlendirdiği kısmını 1894 yılına kadar Hilal dergisinde yayınlamıştır (Zeydan, 1/14). Bu da aslında Zeydân'ın eserinin bir bölümünü *GAL*'den önce yazdığını göstermektedir. Muhtemelen 1894 yılından eserine son halini verdiği 1899 yılına kadar *GAL*'den istifade etmiştir. Zira 36 kitap ismi verdiği kaynakları arasında *GAL* de yer almıştır (Zeydan, 1/18-20).

Müellif eserini devirlere göre taksim edip İslam öncesi ve sonrası diye ikiye ayırmıştır. İslam devrini siyâsî çalkantılara göre ayırıp, bunların edebiyata etkisi üzerinde durmuştur. Câhiliye ve İslam devirlerinden sonra Emevî devri, Abbâsî, Moğol, Osmanlı ve Yeni devir şeklinde taksimatını devam ettirmiştir (Fazlıoğlu, 40/87). Müellif, Brockelmann'ın eseri ve Huart'ın eseriyle benzer bir taksimat vermiştir. Nitekim ikisinin eserini de kaynak olarak kullanmıştır.

Zeydân, Arapça böyle bir eseri ilk defa ortaya koyanın ve bu ilmi de *Târîhu âdâbi'l-luğati'l-'Arabiyye* diye isimlendirenin kendisi olduğunu vurgulamıştır (Zeydan, 1/14). Ancak yukarıda verilen Muhammed Diyâb'ın kitabı aynı ismi taşıdığı ve Zeydân'ın eserinden önce kaleme alındığı ortadadır. Muhtemelen Zeydân ortaya koyduğu metot itibariyle ilk olduğunu iddia etmiştir. Zira Zeydân, Brockelmann ve Huart'ın metodunu tatbik etmiştir ve bu da Arapça yazılan Arap edebiyatı tarihi kitaplarında ilktir.

1.Cilt:

Câhiliye Devri: Birinci Câhiliye ve ikinci Câhiliye hicretten önceki iki yüzyıl.

Sadru'l-İslâm Devri: İslam'ın zuhurundan hicrî 41/662 yılına kadar.

Emevîler Devri 132/750 yılına kadar. Bu cilde 364 sayfa ayırmıştır.

2. Cilt:

Birinci Abbâsî Devri 132-232/750-847 yılları arası.

İkinci Abbâsî Devri 232-334/847-946 yılları arası. Bu cilde 411 sayfa ayırmıştır.

Üçüncü Abbâsî Devri 334-447/946-1056 yılları arası.

3. Cilt:

Dördüncü Abbâsî Devri (Son iki asrı) 447-656/1056-1258 yılları arası.

Moğollar Devri 656-923/1258-1517 yılları arası.

Osmanlı Devri (Osmanlıların Mısır seferinden Napolyon'un istilasına kadar) 923-1213/1517-1798 yılları arası. Bu cilde 376 sayfa ayırmıştır.

4. Cilt:

Nahda Devri: 1212/1798'den itibaren başlatmıştır.

Ancak Son Nahda devri diye isimlendirdiği kısmı 1219/1805 yılından günümüze kadar ele almıştır. Burada Arapça eserlerin bulunduğu kütüphaneler listesini verir. Özellikle kendi döneminde İstanbul'daki 65 kütüphaneyi, kütüphanelerin banisini, yazma eserleri ve sayısını kaydetmektedir. Ayrıca Müsteşrikler ve Arap Dili mevzusunu ele almaktadır. Bu cilde 355 sayfa ayırmıştır.

Mustafa Sâdık er-Râfiî (1881-1937) Târîḫu âdâbi'l-ʿArab

1881'de Mısır'da doğdu. İlkokul dışında resmi bir öğrenim görmedi, daha çok babasının zengin kütüphanesinden istifade etti. Kendisini klasik Arap dilinde iyi yetiştiren müellif, sonraki hayatında Şeriyye mahkemesinde ve 1937'de kalp krizinden vefat edinceye kadar Ceza ve Hukuk mahkemesinde kâtip olarak çalıştı (Ayyıldız, 2020, 31/353-354.

Eserinin İçeriği:

er-Râfiî *Târîḫu âdâbi'l-ʿArab'*da (er-Râfiî, 1998) kendisinden önce yazılan aynı türdeki eserlerden farklı bir yol takip edip Muhammed Diyâb gibi kendine özgü bir yöntemle eserini yazmıştır.

Erol Ayyıldız, Mustafa Sadık er-Râfiî'nin *Târîḫu âdâbi'l-ʿArab* 1911'de yayınlanan ilk cildi hakkında bir makale, 1914'de yayınlanan ikinci ve 1941'de yayınlanan üçüncü ciltleri hakkında ikinci bir makale yazıp, ikinci makalenin başında birinci makalenin devamı mahiyetinde olduğunu belirtmiştir. Bu makalelerde eseri ayrıntılı ele almıştır (Ayyıldız, 1991, 3/3: 141-149). Ayyıldız, Râfiî'nin, Arap edebiyatının, başlangıcından günümüze kadar beş devir halinde taksimine yabancı olmadığı, zira bu taksimin "Littérature" adını verdikleri kendi edebiyatlarına kıyasen Avrupalı müsteşrikler tarafından yapıldığını belirttiğinden (Ayyıldız, 1991, 3/1: 133) bahsetmiş ve Râfiî'nin bu çalışmasının farklılığını şu satırlarla aktarmıştır:

"Mustafa Sadık er-Râfiî tarafından kaleme alınan üç ciltlik "Arap Edebiyatı Tarihi" alanının ilk eserlerindendir. Burada aynı konuda yazılmış olan diğer kitaplardan farklı bir yöntem takip edilmiştir. Eser, Cahiliye döneminden itibaren muayyen edebî devirleri kronolojik sıraya göre incelemekten ziyade, Arap dilinin sarf, nahiv, belâgat vb. bölümlerine ait konular hakkında çeşitli bilgiler vermektedir. Kur'an'ın İ'câzı ve Rasûlullâh'ın (s.a.v.) belâgatine tahsis edilen ikinci cildi, birincinin devamı olmakla beraber, aynı zamanda müstakil bir çalışma mahiyetindedir ve bu özelliği dolayısı ile ayrı olarak da basılmıştır. (Ayyıldız, 1991, 3/1: 131; 1991, 3/3: 141-149)"

er-Râfiî, Mısır Üniversitesi, yani günümüz Kahire Üniversitesi tarafından düzenlenen en iyi Arap Edebiyatı Tarihi Yazma Yarışması'na Corcî Zeydân'la birlikte başvurmuş, ancak Zeydân'ın kitabı tercih edilmiştir (Fazlıoğlu, 40/87).

Eserin içeriği müstakil bir çalışmada verildiği için tekrar ayrıntılı verilmemiştir (Ayyıldız, 1991, 3/1: 131-139).

Ahmed Hasan ez-Zeyyât (1885-1968) Târîḫu'l-edebi'l-ʿArabî

1885'de Mısırda doğdu. Küçük yaştan itibaren hocasının teşvikiyle kasideler okuyan Zeyyât Ezher'de eğitim aldı. Daha sonra Mısır Üniversitesi'ne girdi. Aynı zamanda bazı okullarda Arap dili dersleri verdi. Mezuniyetinden sonra bir süre Irak'ta yüksekokulda tedris faaliyetinde bulundu, akabinde Kahire'ye dönüp, er-Risâle ve er-Rivâye dergilerini çıkardı. Edebiyatla iç içe yoğun bir hayat geçiren Zeyyât 1968'de Kahire'de vefat etti (C. A. Aydın, 2016).

Eserinin İçeriği:

Zeyyât'ın beş bölümden oluşan eseri *Târîḫu'l-edebi'l-ʿArabî* 1916'da Kahire'de basılmıştır. Mukaddimesinde dil, edebiyat tarihi ve faydasından bahsetmiştir. Daha sonra Arapların yurtları, tabakaları, meşhur kabilelerini ele almıştır (A. Yamaç: 3-35).

Sadru'l-İslâm ve Emevî devirlerini aynı bölüm altında vermiştir. Osmanlı devrini almamıştır. Abbâsî devrinde Endülüs ve sonrası Fatımîlerden bahsetmiştir (A. H. ez-Zeyyât, 2010).

1.Bölüm: Câhiliye devri.

Arap Dilinin doğuşu; Nesir; Şiir; Cahiliye şairleri ve tabakatları içerisinden 11 cahiliye şairinin, yetişmesi, hayatı ve şiirlerinden örnekler vermiştir. Bölümün sonunda bir sayfada Arap ülkelerinde yazının doğuşunu ele almıştır. Dört fasıldan oluşan bölüm toplam 61 sayfadır.

2. Bölüm: Sadru'l-İslâm Devri ve Emevî Devri.

İslamî Edebiyat olarak nitelendirdiği Sadru'l-İslâm kaynaklarından Kur'an, hadis, cahiliye şiir ile ecnebi edebiyatı ile muhadramun şairleri hakkındadır. Fars ve Roma medeniyeti ve Arap diline etkileri üzerinde durmuştur. Ülkelere göre şiiri ele alıp Emevî şiirinden örnekler vermiştir. Nesir başlığı altında kitâbet, resâil, vasâya, lahn, ammicenin doğuşu ve nahvi kaydetmiştir. Emevî döneminde ilim ve İslam'dan sonra hat sanatını işlemiştir. Bu bölüm toplam 122 sayfadan oluşmuştur.

3. Bölüm: Abbâsî Devri.

Endülüs şiiri ve şairleri; Mısır'da Fâtımîler dönemi, şiiri, kitabeti, ilim ve sanatı; Fetihler, siyaset ve medeniyetin dil üzerindeki etkileri; Nesir, kitâbet, hitâbet, resâil, makâmeler ve örnekleri; Dönemin önemli yazarlarından İbn Mukaffa', Câhiz, İbn Amîd, Sâhib b. Abbâd, el-Hârizmî, Bedîüzzeman el-Hemedânî, el-Harîrî, el-Kâdî el-Fâdıl; Siyaset ile medeniyetin şairler üzerindeki etkisi; Abbâsî şiir türleri (hamaset, medih, resa, hica, vasf, el-hukm ve'l-emsâl ile el-itizâr ve'l-istitâfı); Muvelledûn şairlerinden Bağdatta: Beşşâr b. Bürd, Ebu'l-Atahiye, Ebu Nuvas, İbnu'r-

Rûmî, İbnu'l-Mu'tezz, Şerif Rıza, et-Tağrâ'i, Şam'da: Ebu Temam, el-Buhturi, el-Mutenebbi, Ebû Firâs el-Hemedânî, Ebu'l-Alâ el-Maârrî, Endülüs'te: İbn Abdi Rabbihi, İbn Hânî el-Endelüsî, İbn Zeydûn, İbn Hamdis es-Sakallî, İbn Haface el-Endelüsî, Lisanuddîn el-Hatîb verilmiş; Mısır'da Fâtımîler döneminde şiir, kitâbet, ilim ve sanat. Mısır şairleri: Kemaluddîn İbn en-Nebîh, İbn Fârid, Behâuddin Zuheyr; İlim, terceme ve telif. Edipler: el-Asmâî, Ebu'l-Ferec el-İsbehânî'yi, Nahiv ilminde: Sîbeveyhi, el-Kisâî, el-Ferrâ', İbnü'l-Hâcib. Sözlük yazarları: el-Halîl b. Ahmed, İbn Dureyd; Beyân ilmi; Tarih, Arapların tarih yazımında yöntemeleri. Şer'î ilimler: Hadis: el-Buhârî, Müslim b. el-Haccac. Fıkıh ilmi: Ebû Hanîfe en-Nu'mân, Mâlik b. Enes, Muhammed eş-Şâfiî, Ahmed b. Hanbel. Akli ilimlerden felsefe: İbn Sînâ, Gazâli, İbn Rüşd; Arap edebiyatında hikâye ve makâmeler. Hikâyeler: Elf leyletin ve leyle. Emsâl, Kelile ve Dimne. Makâme ve yazarları. Yedi fasıldan oluşan bölüm toplam 190 sayfadır.

4. Bölüm: Türk Devri.

Bağdat ve Kurtuba'nın geri kalma sebepleri ve meşhur âlimler. Kürt olmalarına rağmen Eyyûbîleri ve Memlükleri, Arapçayı dil olarak kullandıklarından Abbâsîlerin devamı sayılmıştır. İdare Memlüklerden Osmanlı'ya geçince dil, başkent ve hilafet el değiştirdiğinden bunların gerilediğini ve Mısırlıların bu durumdan Napolyon'un toplarıyla uyandığını yazmıştır. Bu bölüm 15 sayfadır.

5. Bölüm: Modern Devir.

Kalkınma araçları: Okullar, Ezher ve Mısır Üniversiteleri, Matbaa Gazete, Tiyatro, Edebi kuruluşlar, dil kurumları, Suriye Dil kurumu, Mısır Dil Kurumu, Irak Dil Kurumu. Mısır, Suriye, Irak ve Mağripte modern dönemin önderleri: yazarlar, edipler, şairler. Sonuç kısmında İstişrak ve meşhur müsteşriklerle ilgili bir bölüm vermiştir. Beş fasıldan oluşan bölüm 98 sayfadır.

Komisyon: el- Mufassal fî Târîhi'l-Edebi'l-Arabî

Eser Ahmed el-İskenderî (1875-1938), Ahmed Emîn (1886-1954), Ali Cârim (1881-1949), Ahmed Dayf (1880-1945) ve Abdulazîz el-Bişrî (1886-1943) yer aldığı bir komisyon tarafından yazılmıştır. Yazarların hepsi Kahire'de doğmuş ve Ezher'deki eğitimlerinden sonra çeşitli tedris ve telif işleriyle meşgul olmuşlardır. Yazarlar doğdukları yer olan Kahire'de vefat etmişlerdir.

Eserin İçeriği:

İki cilt halinde Kahire'de 1936'da basılmış olan *el- Mufassal fî Târîhi'l-Edebi'l-Arabî* (el-Bişrî, Dayf, Emin, el-İskenderî, Carim, 1936) Câhiliye devrini Ahmed Emîn, Sadru'l-İslâm, Emevîler ve Birinci Abbâsî devirlerini Ahmed el-İskenderî, Endülüs devrini Ahmed Dayf, Memlük ve Osmanlı devrini Alî el-Cârim ve *Nahda* devrini Abdulazîz el-Bişrî hazırlamıştır. İkinci Abbâsî devri ise komisyon üyeleri tarafından müşterek yazılmıştır.

1.Cilt:

Câhiliye devrinde: Arap toplumu, Arap yarımadası, Sâmî dilleri içinde Arapça'nın yeri, Arapların diğer toplumlarla ilişkileri ve edebiyatı ele alınmıştır. Câhiliye şiirinin özelliklerinden, muallakât ve önemli dokuz şairden bahsedilmiştir. Hitâbet sanatı ve atasözlerine yer verilmiştir.

Sadru'l-İslâm devri: Arapların sosyal ve siyâsi hayatı, Kur'ân-ı Kerîm'in Arap diline ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) diline tesiri, dönemin şiiri ve şairleri verilmiştir. Hz. Peygamber'den (s.a.v.) Hulefâ-i Râşidîn'e kadar hitâbet sanatı incelenmiştir.

Emevîler devri: Şiir sanatı, konuları, üslûbu, meşhur şairler; sanatsal mektuplar ile din, dil ve çeviri alanındaki çalışmalar ele alınmıştır.

Birinci Abbâsî devri: Fars ve Yunan medeniyetlerinin Arap edebiyatına etkisi ile devrin önemli şairleri belirtilmiştir. Fıkıh, Kelam, Nahiv, Aruz, Tarih ve Coğrafya alanındaki çalışmalar kaydedilmiştir. Bu cilt toplam 210 sayfadır.

2. Cilt:

İkinci Abbâsî devri: Dönemin siyâsî hayat ile Irak, Fars ve Horasan bölgelerinde Arap edebiyatı ele alınmıştır. Mısır, Yemen ve Şam ile İhşitler, Fâtımîler ve Eyyûbîler devrinde şiir sanatı önemli temsilcileriyle anlatılmıştır. eş-Şerîf er-Radî ile Mütenebbî'ye geniş yer verilmiştir. Makâme sanatı ve en güzel örnekleri olan el-Hemezânî ile el-Harîrî'nin makâmeleri tanıtılmıştır. Endülüs edebiyatı altında Doğu'dan Batı'ya âlimlerin yolculukları, Fas ve Cezayir'de Arap dili ve edebiyatına dair çalışmalar ile önemli temsilcileri ele alınmıştır. Avrupa'da Rönesans'ın başlamasında Endülüslü Müslüman âlimlerinin etkisi de iki sayfada anlatılmıştır.

Türk devri: Türk devri altında Memlükler döneminde Ezher'in tarihi, Arap dili ve edebiyatına katkıları, Mısır ve Şam bölgelerinde şiir sanatı önemli temsilcileriyle ele alınmıştır. Dil, din, tarih, seyahat, edebiyat ve hikâye sahalarında yapılan çalışmalar ve öne çıkan yazarlar anlatılmıştır. Eserde Osmanlı devri karanlık devir olarak tanımlanarak ele

alınmıştır. Osmanlının fetihten sonra Mısır'ın en kıymetli eserleriyle birlikte ilim, fen ve edebiyat sahasında sayısı bin sekiz yüzü bulan Mısırlı âlimi payitahta getirterek Mısır'ın mahrum bırakıldığı ifade edilmiştir. Ayrıca Mısır'ın, hilafetin de nakliyle bir vilayet durumuna düşürüldüğü iddia edilmiştir. Aynı şekilde Arap dilinin de, Türkçenin yayılmasıyla gerilediği vurgulanmıştır.

Yeni Nahda devri: Eserin son bölümünde Mehmet Ali Paşa ve ailesinin iktidarı döneminde Arap edebiyatını şiir, nesir, hitâbet, dil, tarih ve coğrafya başlıklarında önemli temsilcileriyle birlikte ele alınmıştır. Tercüme faaliyetleri, gazete ve matbaa, gönderilen öğrenci heyetleri ve kurulan okullar, üniversiteler ve hocalarından bahsedilmiştir. Eser şarkiyat çalışmaları ve meşhur 12 müsteşrikin şarkiyat alanında yazdıklarıyla tamamlanmıştır. Bu yönüyle Zeydân'ın da eserine benzemektedir. Yapılan taksimatın *GAL* ile farklılık arz etmediği görülmüştür. Bu cilde 398 sayfa ayrılmıştır.

Hannâ el-Fâhûrî (1916-2011) Târîhu'l-edebi'l-'Arabî

1914 yılında Lübnan'ın el-Bekâ' bölgesinde doğdu. Eğitimine burada başlayan yazar, 1927 yılından itibaren Kudüs'te eğitimine devam etti. Ortaokul ve liseyi Kudüs'te tamamladı. Felsefe eğitiminin ardından *el-Murselîn el-Bûlisiyyîn* isimli misyonerlik cemiyetine katılarak Harîsa'da eğitim faaliyetlerine başladı. Tedris faaliyetlerinin yanı sıra edebiyat ile ilgili araştırmalara yöneldi ve farklı alanlarda yüz civarında eser verdi. 2011 yılında Lübnan'da vefat etti (Erişim: 16.06.2023).

Eserinin İçeriği:

Hannâ el-Fâhûrî'nin on yıllık bir çalışmanın ürünü olan eseri *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî* (el-Fâhûrî, 1987) 1951 yılında yayınlamıştır. Müellif, eserini öğrencilere zor görünen konuları kolaylaştırmak için yazdığını ifade etmiştir. Her devri şiir ve nesir olarak ikiye ayırmış, şiir türleri, önde gelen temsilcileri ve ilmî çalışmaları hakkında bilgi verdiği sistematik bir eser yazmıştır. Aynı şekilde her devrin başında bir hazırlayıcı giriş ile sonunda da devirle ilgili önerdiği eserleri kaynak olarak vermiştir. Devirlerin altında yer alan bölümlerin başlarında dönemin siyâsî, kültürel ve toplumsal durumunu aktarmıştır (el-Fâhûrî, 1987).

Hannâ el-Fâhûrî her devri ayrı ele almış, ancak Emevîler devrini İslam devri içerisinde vermiştir. Türk devri başlığı altında Moğol istilası ve Osmanlı devletine yer vermiştir. Bu devirde Arap edebiyatının gerilediğini kaydeden müellif, diğer müellifler tarafından döneme yöneltilen eleştirileri aynı şekilde tekrarlamıştır. Diğer devirlere geniş yer vermiş olan yazar Türk devrine toplam 22 sayfa (859-881) ayırmıştır.

Mukaddime:

1. Bölüm: Arap dili

Birinci fasıl: Arap dilinin doğduğu yer

İkinci fasıl: Arap dilinin sahipleri Araplar

2. Bölüm: Arap edebiyat

Bu kısım toplam 40 sayfadır.

Câhiliye Devri:

1. Bölüm: Câhiliye ve câhiliye edebiyatı

2. Bölüm: Câhiliye şiiri

3. Bölüm: Câhiliye şiirinin doğuşu ve devamı

4. Bölüm: Câhiliye dirilişi

Bu kısım toplam 154 sayfadır.

Râşidi Halifeler ve Emevîler Devri

1.Bölüm: İnklap ve Kültür hayatına etkisi

2.Bölüm: Râşidi halifeler dönemi ve Emevî şiiri

3. Bölüm: Dînî müdafaa şiiri (Şî'ru'n-nidâli'd-dînî)

4. Bölüm: Eğlence şiiri

Bu kısım toplam 136 sayfadır.

Doğuda Abbâsî Devri

1.Bölüm: İhtilaller ve kültür hayatına etkisi

2.Bölüm: Abbâsî edebiyatı

3. Bölüm: Yenilikçi edebiyatı, şiir ve nesir

4. Bölüm: Edebiyat, şiir ve nesir

5. Bölüm: Edebiyat ve duraklama

6. Bölüm: İlim ve sanat

Bu kısım toplam 434 sayfadır.

Batıda Abbasi Devri (Endülüs Edebiyatı)

1.Bölüm: Fethin hayata ve kültüre etkisi

2. Bölüm: Endülüs edebiyatı

3.Bölüm: Meşhur edipler

4.Bölüm: İlim ve sanat

Bu kısım toplam 69 sayfadır.

Türk Devri:

1.Bölüm: Türk dönemi edebiyatı

2. Bölüm: İlim ve sanat

Bu kısım toplam 23 sayfadır.

Nahda Devri:

1.Bölüm: Nahda

2. Bölüm: Nahda etkenleri

3.Bölüm: Nahda edebiyatı

4. Bölüm: Meşhur edipler ve nesir

Bu kısım toplam 226 sayfadır.

SONUÇ

Bu çalışma kapsamında sekiz Arap edebiyatı tarihi kitabı incelenip, yazarları kısaca tanıtılmış, içerik olarak ilk yazılan ile sonradan yazılanların farklı olup olmadığı, birbirinden etkilenip etkilenmedikleri araştırılmıştır. Yapılan çalışmayla incelenen sekiz eserin altısında ortak noktaların ağırlıklı olduğu görülmüştür. Özellikle aynı yöntemle yazılan bu altı eser, birbirlerini birçok hususta tekrar etmiştir. Ancak devirlerin işlenişine bakıldığında ve Abbâsî devri sonrası Nahda devrine kadarki süreç içinde yer alan Moğol, Eyyûbî, Memlük ve Osmanlı devirleri diğer devirlerle kıyaslandığında, onlara diğerlerinden daha az yer verildiği, çok kısa ve önyargılı bir şekilde yazıldığı görülmektedir. Bu dönemlerin kısa yazılma gerekçeleri, çöküş dönemi olarak nitelendirdikleri Moğollarla birlikte başlayan dönemde, Arapça açısından bir şey üretilmediğidir. Aynı şekilde eserlere ulaşma noktasında da kısır dönemler olduğu, dilin gerilemesine sebep olduğu, insanların ilimden mahrum bırakıldığı ifade edilmiştir.

Bu çalışmada Arap edebiyatı tarihi devirlerinin konu ediliş şekline bakıldığında, Câhiliye devrinin Brockelmann, Huart, Zeydân, ez-Zeyyât, Komisyon ve el-Fâhûrî'nin eserlerinde yer aldığı, hepsinde devrin dili, edebiyatının menşei ile şiir ve nesrin incelediği görülmüştür.

Sadru'l-İslâm devri Brockelmann, Huart, Zeydân ve Komisyon tarafından müstakil bir bölüm olarak ele alınmıştır. el-Fâhûrî ile ez-Zeyyât tarafından da Sadru'l-İslâm devri ile Emevî devri şeklinde birlikte incelenmiştir. Hepsinde ortak olan ise bu devrin şiir ve nesriyle ele alınmış olmasıdır.

Emevî devri Brockelmann, Huart, Zeydân ve Komisyon tarafından ele alınmıştır. el-Fâhûrî ile ez-Zeyyât ise Sadru'-l-İslâm ile Emevî devrini aynı başlık altında incelemiştir. Hepsinde mevcut olan bu devir şiir ve nesriyle incelenmiştir.

Abbâsî devrini Endülüs devriyle birlikte Brockelmann, Komisyon ve el-Fâhûrî iki bölüm altında incelerken, Huart ve Zeydân ise dört bölüm (Zeydân Huart'tan almış gibi) olarak ele almıştır. ez-Zeyyât'ın ise aynı devri bir bölüm altında incelediği görülmüştür. İncelenen altı eserin hepsinde şiir ve nesriyle bu devir mevcuttur.

Moğol devri bazı devirlerle birleştirilerek ele alınmıştır. Brockelmann ve Zeydân sadece Moğol devrini incelerken, Huart Moğol ve Osmanlı devirlerini birleştirmiştir. ez-Zeyyât ise Eyyûbî, Memlük ve Osmanlı devirlerini birleştirmiştir. Komisyonla hazırlanan kitaptaysa bu devir Memlük devri olarak ele alınmıştır. el-Fâhûrî Türk devri altında Moğol, Memlük ve Osmanlı devirlerini incelemiştir. Türk devri olarak bilinen dönemi farklı olarak ele alan yazarlar diğer devirlere göre bu devri daha subjektif ve kısır bir şekilde işlemişlerdir. Bununla birlikte hepsinde mevcut olan bu devir şiir ve nesriyle incelenmiştir.

Osmanlı devri Brockelmann, Zeydân, Komisyon ve el-Fâhûrî tarafından müstakil bir devir olarak incelenirken, Huart Moğol ve Osmanlı devirlerini birleştirmiştir. ez-Zeyyât ise Eyyûbî, Memlük ve Osmanlı devirlerini birleştirmiştir. Bu devir daha sübjektif ve kısır bir şekilde şiir ve nesriyle işlenmiştir.

Nahda devri Brockelmann, Huart, ez-Zeyyât, Komisyon, el-Fâhûrî tarafından müstakil bir bölüm olarak incelenmiştir. Zeydân ise iki bölümde ele almıştır. Bu devir şiir ve nesir altında ele alınmıştır. Yazarlardan bazıları eserin sonuna şarkiyatla ilgili bir alt bölüm ekleyerek bitirmişlerdir. Muhammed Dıyâb ve Mustafa Sâdık er-Râfiî eserlerini devirlere ayırmadıkları için yukarıdaki kıyaslamaya dâhil edilmemiştir.

Müelliflerin kaynak kullanması hususuna bakıldığında, Brockelmann ile Zeydân dışındaki müelliflerin kaynak belirtmedikleri, sadece Fâhûrî'nin her bölüm sonunda okuyucuya işlediği bölümle ilgili modern döneme ait kaynaklar tavsiye ettiği tespit edilmiştir. Fâhûrî'nin kaynakları arasında İbn Haldûn'un *Mukaddimesi* dışında klasik eser yer almamaktadır. Brockelmann'ın en önemli kaynakları, 35 yazma eser kütüphanesi kataloğudur. Bunun dışında Brockelmann ve Zeydân şu eserleri kaynak olarak kullanmışlardır:

- ✓ İbnu'n-Nedîm'in (ö. 385/995?) *Fihrist*.
- ✓ İbn Hallikân (ö. 681/1282) *Vefeyâtü'l-a'yân*.
- ✓ Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657) *Keşfü'z-zunûn ʿan esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*.

Bu eserler dışında Zeydân şu kaynakları da kullanmış:

- ✓ Enbârî (ö. 577/1181) *Nüzhetü'l-elibbâʾ fî ṭabaḳāti'l-üdebâʾ*.
- ✓ İbn Haldûn (ö. 808/1406) *Mukaddime*.
- ✓ Taşköprüzade Ahmed Efendi (ö. 968/1561) *Miftâḥu's-saʿâde ve miṣbâḥu's-siyâde fî mevżûʿâti'l-ʿulûm*.
- ✓ Sıddîk b. Hasan Hân el-Kannevcî (ö. 1890), *Ebcedu'l-'ulûm.*

Zeydân Arapça dışında Fransızca, İngilizce ve Almanca olmak üzere toplam 36 kaynak isim vermiş olup, bunların başında GAL ve Huart'ın kitapları gelir. Bunlar dışındaki müellifler kaynak belirtmemiştir.

Sonuç olarak incelenen eserlerin ortak noktalarının çok olduğu, birbirini taklit eder şekilde yazıldığı görülmüştür. İncelenen kitaplarda Brockelmann'ın eseri esas alınmış, bununla birlikte Arapça yazıldığı için Zeydân'ın eseri de kullanılmıştır. Bazı eserlerde alt başlıklar fasıl, bazılarında kısım olarak ayrılsa da taksimattaki başlıkların çok fark etmediği ortadadır. Ancak hacmi ve konuların taksimatı arasında fark olduğu görülmüştür. Kimi yazarlar bazı devirlerde ele aldıkları şair ve edipler için çok yer ayırırken, diğerlerinin çok az yer ayırdıkları, kimi zaman da hiç eserlerine almadıkları tespit edilmiştir. Eserlerde şiir ve nesrin ele alınış şekli Türk devri hariç hepsinde aynıdır.

Türk devri daha kısır işlenip, eserler incelenmeden, yok sayılmıştır. Bu devirlerin daha iyi anlaşılması için yeniden ele alınacağı çalışmaların hazırlanması ve derinlemesine müstakil araştırmaların ortaya konulmasına ihtiyaç olduğu muhakkaktır. Zira bu çalışmada sadece sekiz eserin birbirinden etkilenip etkilenmediği incelenmiştir, ancak bir adım ötesi devirlerin ele alınışı olmalıdır. Böylelikle Arap edebiyatı tarihi alanında çalışma yapacaklara uygun bir zemin hazırlanacaktır.

KAYNAKÇA

Aydın, C. A. (2016). Ahmet Hasan Zeyyat ve Arap Edebiyatındaki Yeri. İstanbul: Kitabî Yayınevi.

Ayyıldız, E. (1991). "Mustafa Sâdık er-Râfiî'nin Arap Edebiyatı Tarihi Adlı Eserinin Tetkiki", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 3/1, 131-139.

Ayyıldız, E. (2020). "Mustafa Sâdık er-Râfiî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 31/353-354. Ankara: TDV Yayınları.

Ayyıldız, E. (1991). “Râfiî’nin İ’câzu'l-Kur’ân ve Arap Edebiyatı Tarihi'nin Son Cildinin Tetkiki”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 3/3, 141-149.

Barca, İ. (2019). “Fuad Sezgin’in GAS Adlı Eseri: Tahlil ve Tanıtım”, Bitlis Eren Üniversitesi SBE Dergisi. 8 (1), 148-158.

Brockelmann, C. (1. Cilt: Weimer, 1898) Geschichte der arabischen Litteratur, Verlag von Emil Felber, (2. Cilt: Berlin, 1902).

Brockelmann, C. (1909). Geschichte der arabischen Litteratur. C. F. Amelangs Verlag, 1 ve 2. Cilt: Leipzig.

Çetin, N. M. (1991). “Arap”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 3/276-309, İstanbul: TDV Yayınları.

Demirayak, K. (2016). Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi. ed. Sultan Şimşek, İlknur Emekli, İstanbul.

Diyâb, M. (1900). Târîhu âdâbi’l-luğati’l-Arabiyye. Kahire: Matbaatu Cerîdeti’l-İslâm.

Eyice, S. (1998). “Huart Clément İmbault”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 18/262-264. İstanbul: TDV Yayınları.

el-Fâhûrî, H. (1987). Târîhu’l-edebi’l-Arabî. Beyrut: el-Mektebetu’l-Bulisiyye, 12. Basım.

Fazlıoğlu, Ş. (2011). “Târîhu Âdâbi’l-Lugati’l-Arabiyye”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 40/87, İstanbul: TDV Yayınları.

el-Hâfî, H. (2023). “Arap Edebiyatı Tarihçilerinin Eserlerinde ‘Edebiyat Tarihi’ Kavramı: Kavramın Algılanışının Sınırları ve Dönüşümleri Üzerine”, çev. İsmail Araz-Cangül Araz, İstanbul Üniversitesi Yayınları, Şarkiyat Mecmuası Doğu Bilimleri Dergisi. 42, 485-513.

Huart, C. (1971). Arab ve İslâm Edebiyatı. çev. Cemal Sezgin, Ankara.

el-İskenderî, A. vd. (1936). el- Mufassal fî Târîhi’l-Edebi’l-Arabî. Kahire: Matbaatu’l-Emîriyye, 2 Cilt. Kahire: 1. Basım.

Kanar, M. (1996). “Geschichte der Arabischen Litteratur”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 14/35-37, İstanbul: TDV Yayınları.

Karabela, N. (2009). "Brockelmann’ın Arap Dili ve Kültürüne Katkıları", Doğu Araştırmaları. / 4, 19-26.

Okay, M. O. (1994). “Edebiyat Tarihi”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 10/403. İstanbul: TDV Yayınları.

er-Rafi‘î, M. S. (1998). Târîẖu âdâbi’l-ʿArab. 2 Cilt. Kahire: Mektebetu’l-İmân, 1. Basım.

Yamaç, A. (2022). “Ahmed Hasan ez-Zeyyât ve Târîhu’l-Edebi’l-‘Arabî Adlı Eseri Örneğinde Arap Edebiyatı Yazıcılığı”, Modern Arap Edebiyatı Çalışmaları. ed. Cemal Abdullah Aydın &Hatice Arslan Sözüdoğru, Moldova: Lambert Academic Publishing.

Yüce, N. (1992). “Brockelmann, Carl”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 6/335-336, İstanbul: TDV Yayınları.

Zeydan, C. (2013). Târîẖu âdâbi’l-luġati’l-ʿArabiyye. 4 Cilt. Kahire: Müessesetu Hindâvî.

ez-Zeyyât, A. H. (2010). Târîhu’l-edebi’l-Arabî. Abû Dabî: Mektebetu’s-Safâ, 2. Basım.